

Iancu Laura

HA MAGYAR, MIÉRT CSÁNGÓ
– HA CSÁNGÓ, MIÉRT MAGYAR?

*Péntek Jánosnak,
nagyrabecsüléssel*

MAGYAR FIÚ – CSÁNGÓ BARÁT

Ezerkilencszáz novemberében Rubinyi Mózes levelet kapott „igaz jó csangó barátcsá”-tól, Mártanas Antaltól. A szabófalvi barát – feltehetően a budapesti nyelvészhallgató kérdésére – részletesen beszámolt arról is, hogyan jutott a tudomására, hogy mely nemzet fia. A következőket írja levelében:

„Mikor el vetek ingemet a iskalába, én nem tódtam ke *magyar* fiu vagyok, mért apám dolgozó ember ult is móig mig mint a földet robolián/robotolja (...) nem ult mikar hogy mondiák szokáig a filimnél ke *magyar* fiu vagyok; ides aniam meg hólt is el hogyat hat ivesen is nem ult ki táplaltasan is *magyar* nevezem, – mert iteli nincs magyar iskala; – iskolába olául tanóltam háram 3 évig 3 klászát (ené könvet todak móis) i nap megharagadat a tanító riám is mikar riám böget egyet porcsi »Nu fii pork Ungur szpurkát« magyaról »Ne legyi disznó pogáni magyar« (...) Mikar haza mentem, me nevesztem apámnak is meg kértem mit élent az a szidás okor apámis meg mondotán nekem »fiam aszt élent ke *magyar* fiu vatz« mért nagy apia, apia, mószóliai, öcséi is minden ember a falóból mind *magyarak* vadnak, csak ilönk és lakünk zolá országba; – ipen okor látam nilván ke én *magyar* fiu vagyok.”¹

Zárószóiban a szabófalvi magyar már „*csangó*”-ként búcsúzik magyarországi barátjától.² Vajon miért írja Mártanas budapesti barátjának azt, hogy „csangó”, ha román tanárától és magyar apjától azt

1 Rubinyi 1906. 66–67. Kiemelések: Iancu. A dolgozat teljes terjedelmében, tehát az idézett forrásokban is, a kifejezések kiemelését, kurziválását e sorok írója követte el.

2 Rubinyi 1906. 72.

hallotta, hogy: „ungur”, és azt, hogy: „magyar fiu vatz”? Természetesen, nincs a birtokomban Rubinyi levele, de nem tartom egészen kizártnak, hogy a nyelvész Mártanas Antalt *csángónak* szólította meg. Az igazi kérdés így aztán az, hogy vajon mi készítette arra a 19–20. század *magyar* utazóit, kutatóit, hogy a Moldva területén élő magyar nyelvű, (döntően) római katolikus vallású népcsoportból, a *csángó* jelző alkalmazásával, a megkülönböztetés és az elkülönítés révén „létrehozzon” egy új népcsoportot, „csángók” néven? A kérdésre nem tudom, csak keresem a választ, lévén, hogy a problémát rendkívül fajsúlyosnak tartom, és hiányolom a tisztánlátást segítő vizsgálatokat. Természetesen nem arról van szó, hogy a könyvtárak polcai ne bővelkednének a kifejezés eredetét, értelmezését tárgyaló publikációk sokaságában.³ A kérdésfelvetést éppen az indokolja, hogy a szakirodalomban foglaltak ellenére, miszerint, bár a 18. századtól megjelennek ugyan a *csángó/csangó/csángómagyar* fogalmak a moldvai magyarok valamely csoportjára vonatkozóan, a források szerzői és az azokat értelmező tudósok körében egyöntetű állásfoglalás az, hogy a szóban forgó népcsoport: *magyar etnikumú, magyar nyelvű*.

ROMÁNUL: MAGYAROK

Hosszú évek óta foglalkoztat a kérdés, hogy vajon a *nem magyar szerzőktől* származó (többnyire egyházi) forrásokban miért *nem* fordul elő a *csángó* kifejezés? A történeti források közreadásában jeleskedő Teresa Ferro kimutatta, hogy az általa áttekintett (17–18. századi) osztrák források nem tesznek említést katolikusokról, „*alávetettekről és román katonákról*” írnak, a Propaganda Fide forrásai pedig következetesen *magyarokról* vagy *katolikusokról* beszélnek, és egyetlen esetben sem vlahokról. A szerző egyéb román forrásokra továbbá személy-, illetve helynévvizsgálatokra hivatkozva azt is megjegyzi, hogy a Moldvába érkező magyarokat (ungureni), *bejenarik*-nak, *studitik*-nak is nevezik. A szerző által áttekintett forrástárban a *csángó* kifejezés nem fordul elő.⁴

3 A vonatkozó tételek jól ismertek, felsorolásukat ezen a helyen nem tartom indokoltnak.

4 Ferro 2006. 179.

Számos kérdést felvet az is, hogy a történeti forrásokhoz hasonlóan, vajon a moldvai katolikus közösség történetével foglalkozó román szakirodalom miért nem használja a csángó kifejezést? Egy 1876-os, Plojesten kiadott tankönyvben például azt olvassuk: „In acest Disr. locuiesc mulți Unguri și Secui,” azaz: „Ebben a kerületben [Románvásár és Bákó] sok magyar és székely lakik”.⁵ Petru Condrea Román megyéről készített földrajzi szótárában (1891) egyetlen alkalommal sem használja a csángó kifejezést.⁶ A Lahovari szerkesztésében megjelent topográfia nem, illetve ritkán tesz említést egy-egy faluközösség etnikai összetételéről, erről a kérdéstről elsősorban a vallásra vonatkozó adatok révén tájékozódhatunk. Ha a falu elnevezése és a közösség etnikai eredete között kapcsolat van, Lahovari ezt a tényt rögzíti. Így például Magyarfalu kapcsán is, ahol a következőket írja: „Nevét [Ungureni] lakóiról kapta, akik mind magyarok, és az elmúlt 300 év során vándoroltak ide Bákó megyéből. A helyiek »Unguri«-nak is nevezik.”⁷

Egyházpolitikai vonatkozásain túl, a tudomány szempontjából is meghatározónak mondható, hogy az *elmagyarosított románok elméletének* a kiötlője, *Iosif Petru M. Pal*, maga is hangsúlyozza, hogy a katolikusokat valamennyi dokumentum és leírás „*unguri*”-nak nevezi,⁸ sőt, ők maguk is unguri-nak nevezik önmagukat, az ortodoxok pedig moldvaiaknak vagy románoknak.⁹ Könyvében egyébként nem is szerepel a csángó szó,¹⁰ a katolikusok kapcsán az unguri kifejezést használja.¹¹ A jászvásári egyházi kutatóintézetek munkatársai által jegyzett, a 2000-es évektől sorra megjelenő falumonográfiákban mindenütt megtaláljuk egyfelől az „ungur” vagy „ungureni” etnonímet (ami alatt a kutatók az erdélyi származású román/’elmagyarosított román’ lakosokat értik), másfelől következetesen utalás történik arra, hogy a

5 Antinescu 1876. 72.

6 Condrea 1891.

7 Lahovari 1898. 690.

8 L. még Coșa 2002. 91.

9 Pal 1942. 82.

10 Eltekintve attól a valamivel több mint egy oldaltól, ahol a csángó kifejezés értelmezésével foglalkozik. Pal 1942. 81–82.

11 Pal nézete szerint azért nevezték unguri-nak a katolikusokat, mert így fejezték ki földrajzi származásukat, éspedig azt, hogy Erdélyből érkeztek, amely Magyarország része volt. Azaz, nézete szerint, az unguri itt nem az etnikumot jelöli.

„csángó” kifejezés gúnynév, a lakosság pedig elhatárolódik annak használatától.¹²

Elképzelhető, hogy a felbecsülhetetlen munkát végző *Marcus Bandinus* figyelmét elkerülte volna az, hogy az 1640-es években meglátogatott hívei nem egyszerűen magyarok (amint a jelentésében írja), hanem csángómagyarok?¹³ A kérdés különösen is indokolt akkor, ha figyelembe vesszük azt, hogy a feltételezések szerint Bandinust vizitációs útján két magyar jezsuita (Beke Pál, Dési Márton) is kísérte, akik akár a „kódex” megírásában is közreműködhettek.¹⁴ Elképzelhető az, hogy a moldvai születésű – akár magyar, akár, ahogyan Bitay Árpád állítja, lengyel nemzetiségű – *Berkus János* ne hallott volna a csángó kifejezésről, vagy bármi okból azt elhallgatta volna? A magyar szakirodalomban ritkán idézett jelentésben (1677–1695) Berkus¹⁵ a következőket írja: „Moldvában kétféle nemzetiségű katolikus van: magyarok és Frigyes császár idejében beköltözött szászok. A szászok Szucsavában, Némethvásáron, Bajában és Románban laknak. A magyarok az ország többi helyein.”¹⁶ Elképzelhető, hogy Moldva fejedelme, *Dimitrie Cantemir* (1673–1723) nem volt tisztában azzal, hogy alattvalói között nem magyarok (amint a könyvében írja), hanem csángómagyarok/csángók élnek?¹⁷

-
- 12 L. pl. a Butnaru cikkében írottak: „Lujzikalagor a Kalagori birtokon alakult meg, egy magyar, illetőleg magyar (ti. magyarországi) csoport megjelenése révén, akik megtelepedési joggal rendelkeztek. N. B. A magyar, illetőleg a magyar kifejezéssel általában azokat a moldvai lakosokat illették, akik az Erdélyből származó csoportokhoz tartoztak. Tehát azokat nevezték így, akik a magyar uralom alatt álló országból érkeztek, függetlenül attól, hogy beszélték vagy sem a magyar nyelvet.” Butnaru 2009. 30.
- 13 Anton Coșa szintén nagy jelentőséget tulajdonít annak, hogy Bandinus csak magyarokról és magyar nyelvről ír, a csángó kifejezést nem ismeri/használja. Coșa 2002. 84.
- 14 Domokos M. 1998. 273.
- 15 Berkus levelét (annak egy töredékét) a bukaresti *Revista catolică* című lap adta közre, 1912. évi 3. számában. A „tört olasz” nyelvű levelet közreadója, Ghica Vladimir fordította román nyelvre. Magyar fordítását és közreadását Boros Fortunátnak köszönhetjük. A levelet Berkus a hitterjesztési kongregáció titkárnak, Cerri Orbánnak címezte. Boros szerint ez az első olyan levéltöredék/feljegyzés, amit bennszülött írt a saját fajtájáról. Bitay Árpád ezt erősen vitatja. (Bitay 1927. 166.) A szerzőről nem sokat tudunk. Feltehetően valamelyik moldvai faluból került a római hitterjesztési kongregáció kollégiumába, ahol tanulmányait befejezve pappá szentelték, majd visszakerült Moldvába, ahol kisebb-nagyobb kellemtlenségeket élt meg. Ezekről számolt be római ismerőseinek 1677–1695 között keltezett levelében. Boros 1927. 62–69.
- 16 Boros 1927. 68.
- 17 Cantemir [1716] 1973. 119.

MAGYARUL: CSÁNGÓMAGYAROK

Ismereteink szerint a *csángómagyar* kifejezés *népnév* tartalommal első ízben Zöld Péter latin nyelven írt leveleiben jelenik meg. Domokos Mária feltárásaiból tudjuk, hogy Zöld az első levelet Blahó Vince ferences számára, a másodikat Erdély püspöke, Batthyányi Ignác kérésére írta, 1780-ban. A levelek közlésére 1783-ban került sor,¹⁸ és mindkét írásban megjelenik a *csángó-magyarok* kifejezés. Az elsőben a következő kontextusban: „a német családnevű magyarok a szájhagyomány révén tudják is, hogy őseik szászok voltak, mindazonáltal az eleve magyarokhoz hasonlóan ők is *csángó-magyaroknak* mondják magukat”.¹⁹ A Batthyányinak írt levélben pedig a következőképpen fogalmaz: „a magyarok maradványai (...) kilenc plébániára felosztva és azon fejedelemségben szétszórva, magokat *csángómagyaroknak* nevezték és nevezik mai nap is”.²⁰ Az első levélben később úgy fogalmaz: „Ezek a *csángónak* nevezett *magyarok* két püspök egyházi joghatósága alá tartoztak.”²¹ Zöld Péternél tehát a *csángó-magyar* kifejezés egyfelől népnév, másfelől önelnevezés, és már itt megjelenik a *csángó* fogalom is.²² Domokos Mária kutatásaiból tudjuk azt is, hogy Blahó Vince, az erdélyi ferences rendház Itinerariumában (1780–1781) beszámol arról, hogy 1780. május 11-én meglátogatta Zöld Péter. Az esemény kapcsán a ferences a következőket jegyzi fel: „Sokat mesélt [ti. Zöld] a moldvai állapotokról, a bákói és milkói püspökségről és kolostorról, a magyar

18 Szócs 2002. 34–35. L. még Kovács 1870. 57–66.; Domokos P. P. 2001. 86–93. Zöld Péter két levelével kapcsolatosan fontos eligazítást nyújt Domokos Mária kapcsolódó tanulmánya. Domokos M. 1998.

19 Domokos M. 1998. 277.

20 *Pater Zöld* 2002. 52.

21 Domokos M. 1998. 277.

22 A *csángó* fogalom különféle alakjairól, megjelenéséről, a kifejezés jelentéstartalmának nyelvészeti elemzéseiről itt most nincs mód részletes áttekintést nyújtani. A kutatás mai állása szerint a kifejezés 1560-ban jelenik meg egy maksai forrásban, személynévként („Csángó András”). Egy 1591-es moldvai adóösszeírásban, „Tatros megye” lakosaival kapcsolatosan előfordul a „saigai” szó, amit a kutatók egy része összefüggésbe hoz a *csángó* fogalommal. Benda 2003. 12. 1762-ben egy gyimesi házassági perben bukkan fel: „Tudgya-é a’ tanú bizonyosan Tatros Lokán lakó Barabás István nevű Csángó Puszтина Erzsébetet hogy Anya Szent Egyház törvénye szerént feleségül házas társának el vette, már ennek előtte tiz esztendőkkel?” Bárh 2006. 23. Bárh János írásából kiderül, hogy a szóban forgó nő neve: Puszтина Erzsébet, ebből pedig arra következtethetünk, hogy a „Csángó” itt két dologra utalhat: egyfelől az etnikai eredetre, másfelől arra, hogy Puszтина Erzsébet Moldva térségéből származik. A kifejezés értelmezéséhez l. még: Péntek 2014. 406–416.; Veress 1934. 30–38., stb.

falvakról; hasonlóképp a magyar katolikusokról, akik a krími Tatárországban, Csöbörcsök városában maradtak (...). Kértem, hogy írjon egy jelentést mindezekről, és [...] küldje el hozzám Kolozsvárra, amit meg is tett.”²³ A szóban megejtett beszélgetésen – úgy tűnik – nem esik szó csángókról.

A Zöld-levelek megjelenését követően, másfél évtizeddel később, Teleki Domokos útleírásában (1796) a gyimesi lakosok kapcsán találkozunk a kifejezéssel, ami, mint látni fogjuk, nem a gyimesiek önelnevezése, hanem a csíki székelyek által használt megnevezés: „Gyimeslunkai lakosokat a csíkiak csángóknak nevezik; lehet, hogy ez a nevezet onnan jön, mivel ők vándorló emberek, és lakhelyeket gyakran elhagyták; az a szó: csángó pedig olyan értelemben vétetik, mint kóborló, vándorló.”²⁴

Elgondolkodtató, hogy mind Zöld Péter, mind pedig Petrás Incze János arról ír, hogy az érintettek a szó eredetéről *semmit sem tudnak*. Mit jelenthet, mire utalhat ez? Arra, hogy valójában talán mégsem ismerték/értették? Nem volt jelentősége számukra? Nem azonosultak a kifejezéssel? Petrásnál a következőket olvassuk: „Már mi illeti az említett csángók nevezetét, költözésük idejét, arról minden fürkészetem mellett is nem csak semmi bizonyost, hanem még a bizonyoshoz hasonlót sem tudhatok.”²⁵ Ha Petrás „fürkészete” eredménytelen is volt, megjegyzése alapján valóban arra kell következtetnünk, hogy a katolikusok olyan formán nevezték magukat csángóknak, hogy valójában mit sem tudnak eredetükről és saját nevükről? Elképzelhető ez? Döbrentei 11. kérdésére válaszolva Petrás azt írja: „Létérül a’ Magyar Király ’s Erdélyi Fejedelemnek (...) tudnak valamit. (...) Azokat a’ Nagy Magyar országi Magyarokat (így szeretik nevezni ők magok) *őseiknek* mondogatni benső észrevehető tetszéssel szeretik, ’s azokkal ismeretlen *Atyafiságrul* álmadoznak.”²⁶ Ebben a válaszban vajon nem az nyer megfogalmazást, hogy a moldvai magyarok saját *őseiknek* „a’ Nagy Magyar országi Magyarokat” tekintik, más szóval: magyar származásúaknak, magyarnak tartják magukat?

23 Domokos M. 1998. 269–270.

24 Teleki 1796. Vö. Tánzos 1997. 370.

25 Petrás 2004. 43.

26 Petrás 2004. 56.

A csángómagyarok kifejezés a 19. század folyamán megrövidült,²⁷ a sajtótermékekben és a tudományos publikációkban már csak az előnév jelenik meg. Míg a moldvai magyarok nagy többsége még a 20. században sem találkozott a kifejezéssel,²⁸ a magyar köztudat már a 19. század elején Moldvában élő csángókról beszélt. De miért csángómagyarok a moldvai magyarok és/vagy a székelyek, és a gyimesiek, a barcaságiak miért „csak” csángók? Vajon a „magyarok” esetükben valami egyébre is utal? Vajon a székely/magyar olvasó számára kívánja világossá tenni azt, hogy ámbár moldvai (itt: külföldi) csángó, *magyarcsángó*? A csángómagyar az, aki Moldva „állampolgára”?²⁹

„OLÁHUL MARINKA, MAGYARUL MARGITKA”³⁰

Hasonló ellentmondásosságot figyelhetünk meg a feljegyzésekben, útinaplókban és később a tudományos publikációkban is, ahol tisztán követhető a külső és a belső elnevezés párhuzamos „futása”. Mi kényszerítette Boros Fortunátot arra, hogy Berkus János leveléhez írt bevezetőjében úgy fogalmazzon: „a jámbor csángó nép”,³¹ amikor a forrás, amit éppen közreadni készül, nem használja ezt a megnevezést? Csokonai Vitéz Mihály a *Marosvásárhelyi Gondolatok* című versében³² (1798) minden bizonnyal Zöld Péter írásából meríti a Tsángó kifejezést,³³ ám Zöldtől eltérő filológiai formában használja.

Lássunk néhány további, e kettőséget megjelenítő példát – a kevésbé ismert – adatok közül. A *Religio és Nevelés* 30. számának (1844.) szerzője a következőket írja: „Bogdánfalván augusztus’ 18-dikán igen ritka és jeles ajtatosságnak voltak ’moldva-országi falu’ és környékének

27 Illetve már Zöldnél is megjelenik a „csángók” alak is.

28 Később is csak a politikai propaganda és a sajtóbotrányok révén.

29 Természetesen itt nem a modern értelemben vett állampolgárságra gondolok, hanem arra, hogy a moldvai vajdaság polgárai, lakosai voltak; esetleg őshonos népcsoport.

30 Oláhul Marinka (A kegyetlen anyós) ballada egyik sora. L. pl. Domokos P. P. 1979. 1372–1373., 1475–1476.

31 Boros 1927. 62.

32 „Vajha Moldvának is kies parlagjai, / A’ Meddig terjednek a’ Pontus hajjai, / Magyar Koronánknak árnyékába menne, / S a’ Tsángó Magyar is Polgártársunk lenne!”

33 Domokos Máriához hasonlóan (Domokos M. 1998. 273.) Vincze Gábor is azt valószínűsíti, hogy Csokonai Zöld jelentéséből merítkezett. Vincze 2004. XV.

buzgó lakosi, a' lelki örömmel 's ajtatos buzgalommal láthatolag elteit *csángó-magyarok*, tanui (...) de az ének már *magyarul* szóla' nép ezer hangokkal özönlötte *magyar nyelven* buzgalmas énekét. Evangelium után, szinte *magyarul* tartatott az egyházi beszéd."³⁴ A következő két írásban, melyek szerzője feltehetően szintén Petrás Incze János,³⁵ már nem találkozunk a *csángó*, ill. *csángó-magyar* kifejezéssel: „Tatross (...) A környék' *magyar* hivei le nem írható buzgósággal siettek ide mindig a' legfölségesbet dicsérni.”³⁶

1858 augusztusában Petrást meglátogatta Koós Ferencz református lelkész. A Jászvásár irányába tartó Koós részt vett a Klézsén bemutatott misén, és felkereste a helyi temetőt. Visszaemlékezéseiben a következőket írja:

„A leányok és legények pompásan énekeltek könyvekből *magyarul*. Templomozás után a cinterembe beszélgetni kezdtem a *csángó* legényekkel és leányokkal s bámultam, hogy milyen jól beszélnek *magyarul* s midőn a lelkész [Petrás] előtt e felett csudálkozásomat nyilvánítám, ez mosolyogva jegyezé meg: Ugy-e tisztábban, mint Debreczenben. Figyelmeztetett, hogy nézzem meg a temetőt is; megtettem s ott még inkább csodálkoztam azon, hogy minden sírfán tiszta *magyar* siriratot olvashattam.”³⁷

Petheó Dénes a *Vasárnapi Újság*ban közölt útleírásában (1864) is jól megfigyelhető a két fogalom egymásmellettsége. Mintha kényszerűen emlékeztetné (magyar olvasóit), hogy: „magyarok, de csángók”, „csángók, de magyarok”.

„Egy domb oldalán nőszemélyeket pillantottam meg, kik az árnyékban eprésztek. (...) Mire hozzájuk érkeztem, rögtön mindnyájan elhallgattak, mintha megijedtek volna. Megszólítottam a legelsőt oláhul (...). Ő pedig a *legtisztább magyar nyelven* felelt: hogy ne vegyem tőle rossz néven, de ő bizony *nem tud oláhul*. (...) Ismét elszéledtek eprészni, bus dallamot énekeltek (...) mely így kezdődik (*csángós kiejtéssel*): »Ó te szegéjny bujdoszó legéjny!«”³⁸

34 N. N. 1844. 239.

35 L. Iancu 2015. 8–9.

36 N. N. 1844. 312.; N. N. 1845. 144.

37 Koós 1889. 21.

38 Petheó 1864. 16.

„Kiejtéssel egyedül is kiérdemli a *csángó* nevet. (...) *Magyarokról* beszélek, kikben daczára a mostoha körülményeknek, *magyar* lélek él, és *magyar* szív dobog.”³⁹

„Magyar-e kend bátya?” „Hát mi volnék”, vala a felelet, „magyar biz éjén, de nálunk ugy mondják, hogy *csángó*”. (...) „Magok ugyebár, katolikusok?” „Katholikusok hát, mi mind a *magyar* valláson vagyunk.”⁴⁰

László Mihály 1877-ben megjelent, Magyarország 19. századi vezetői előtt és széles körben is ismertté vált beszámolójában a *csángó* és a magyar szavak egymást váltogatva jelennek meg, előbbi a szerző, utóbbi a helyiek és a román lakosság szóhasználatában.

„A Szereth vizének jobb partján fekvő *csángó* falvak még tiszta *magyarok* (...) de a Szereth felső részén elterülő falvakban már eloláhosodott *csángókat* is találunk (...) kiveszőben a *magyar* szó. (...) A *csángókat* Moldvában és Oláhországban »*Ungur*«-nak nevezik, sőt a már eloláhosított *csángókat* is így hívják. Különös gondolatok lepik meg a vándort, mindön a Szereth völgyében szembe tűnik a sok *csángó* falú, a mezőkön *magyar* szó hallik. (...) A falúk utczáin apró (...) gyermekek néznek félénken (...) »dicsértessék«-et mondanak (...) csodálkoznak, hogy az idegen vándor nyelvükön szól.”⁴¹

Végül itt van az ún. „*csángó himnusz*”, aminek az önálló vizsgálatával adós a tudomány.

Czángó magyar, czángó magyar,
Mivé lettél *czángó magyar!*?
Agrúl szakadt *magyar* vagy te.
(...)
Mert mi ész *magyarok* vagyunk.
(...)
Szegény *czángót* el ne virítzd.⁴²

39 Petheó 1864. 40.

40 Veszely-Imets-Kovács 2004. (II.) 7. 14.

41 László 1877. 194–196.

42 László 1877. 198.; Ballagi 1888. 19.

Érdekes, hogy a versre a Faragó–Jagamas népköltési gyűjtemény előszavában is történik utalás, sőt, Faragó József két versszakot idéz is László Mihály közléséből, ám, mint látjuk: nem egészen szöveghűen, azaz pontosan:

„Cángó magyar, cángó magyar,
Mivé lettél, cángó magyar?”⁴³

MAGYARUL: MAGYAROK

„Magukat csángómagyaroknak nevezték” olvassuk tehát Zöld Péternél. De hogyan nevezhették magukat csángómagyaroknak a katolikusok, ha előjáróiktól és az ország vezetőitől (akik a hivatalos nyilvántartásokat vezették) azt hallották, hogy: *magyarok*, illetve azt, hogy katolikusok. És hogyan értelmezzük a 19. század elejétől napjainkig kimutatható írásos feljegyzéseket, ahol tisztán és világosan kinyilvánítást nyer az érintettek részéről a fogalomtól való elhatárolódás? Lássunk néhány, szintén ritkán idézett példát.

„A moldvai *csángó* sem tartja magát románnak, hanem *magyarnak* (...). Románul is ezt mondja: »Eu sunt *ungur*«, én *magyar* vagyok!”⁴⁴

„A *csángó* szót a csángók »nem szívesen hallják s örömöstebb *magyaroknak* nevezik magukat.«”⁴⁵

„Ez a nép halálosan kötődik ehhez a romlott, korcs *magyar* nyelvhez, mint ahogyan összes szokásához is makacsul ragaszkodik évszázadok óta”⁴⁶

„A *csángó* elnevezést a moldvai katolikusok nem kedvelik, mi több elutasítják, sértő bántalmazásnak tartják.”⁴⁷

„Ezek a faluk isz min magyarak ultak (Szabófalva). A Szereten túl Ploszkocény *magyar* falu (Pusztina). Nem tartjuk magunkat *csángóknak*, *magyarok* vagyunk (Jenekest).”⁴⁸

43 Faragó–Jagamas 1954. 11.

44 Koós 1890. II. 39.

45 Melich Jánosnak, a *Magyar Etymologiai Szótár* I.-ben (842.) olvasható megállapítását idézi: Veress 1934. 31.

46 Coşa 2006. 122.

47 Pal 1942. 81.

48 Péntek 2014. 409.

„Mind a régebbi, [...] mind pedig a székelyes vagy székely *csángó* csoporthoz tartozó csángóság csak húzódozva vállalja, ha ugyan egyáltalán vállalja, e nevet, úgy tehát, hogy a kérdezősködőnek az az érzése: a moldvai magyarság a csángó népnevet lebecsülő jelentésűnek tekinti.”⁴⁹

„Ebben az új környezetben [ti. városon] hallottam én is először azt a szót, hogy »*csángó*«, amelyet azelőtt sohasem hallottam. Mi nem szeretjük ezt a szót, sőt fáj, amikor vele illetnek. (...) Ezek a szavak arra utalnak, hogy más vagy, hogy nem vagy egyenlő a másikkal. Az iskolában is, amikor társaim meg akartak haragítani, néha ezekkel a szavakkal csúfoltak.”⁵⁰

Azt látjuk, hogy a moldvai magyar lakosság kívülről azt hallotta, hogy csángók, belülről azt, hogy magyarok (és/vagy katolikusok). Feltehetően ezt az ellentmondásosságot áthidalandó kötötték össze a két fogalmat, ha csakugyan körükből származik az elnevezés, hogy minden igényt kielégítsenek, kinek-kinek a kedvébe járjanak. Nézetem szerint, ha ismerték is a csángó szót, és esetlegesen még használták is, az nem önelnevezés, kívülről származik és a fogalom nem a moldvai katolikus közösség népeve. Teresa Ferro azon a véleményen van, hogy a kifejezés 1766-ból való, „Zöld Péter koholmánya, és »soha nem fogadták el az érintettek«”.⁵¹ Érdemes tudni, hogy a kérdésről hasonlóképpen vélekedik Anton Coșa egyháztörténész is. Álláspontja szerint: „A két fogalom összeillesztésével, azaz a »csángó« (amit akkoriban Erdélyben használtak), illetve a »magyar« (ami a Magyar Országból, amint egykor Erdélyt neveztek, tehát az innen származó lakosokkal kapcsolatosan használták) összekapcsolásával, Zöld egy új terminust hozott létre. Az új kifejezést a közösség egészére kiterjesztette (éspedig a Moldvában élő katolikusokra). E hamis etnoním által egy hamis etnikai problémát generált Moldvában.”⁵² Coșa úgy látja: „a »csángó« kifejezés, az általa ismert valamennyi esetben, egyénre vonatkoztatva és nem a népcso-

49 Szabó T. Attilától idézi: Péntek 2014. 409.

50 Anton Coșa Kisjenő (Chișinău, Moldáv Köztársaság) katolikus püspöke. Coșa 2006. 106.

51 Ferro 2006. 177.

52 Coșa 2002. 79.

portra vonatkozóan jelenik meg, ami természetes is, hiszen az egyén kapta meg ezt a jelzőt, nem pedig a közösség, amelynek a tagja volt”.⁵³

RÖVIDEN: CSÁNGÓK

A szakirodalom alapján feltételezhetjük, hogy Zöld Péter Moldvába történő menekülését (1764) megelőzően ismerhette a csángó kifejezést. Horger Antalnál olvassuk, hogy „Erdélyi tudós és papi körökben meglehetősen általánosan elterjedt vélemény, hogy a nagyküllőmegyei *Maimágy* és az udvarhelymegyei *Zsombor* lakói is csángók”.⁵⁴ Ha szűkebb székelyföldi szülőföldjén nem is,⁵⁵ kolozsvári tanulmányai során Zöld minden bizonnyal hallhatta a szót. Mi több, elképzelhető az is, hogy korábban a csángó kifejezés a hétköznapi életben általánosan használt volt. Meteş Ştefan *Az erdélyi román emigráció a 13–20. században* című kötetében úgy fogalmaz, hogy „a székelyek azon része, akik sajátos privilégiumait elveszítik és Moldvába, vagy más területre kényszerülnek emigrálni, a 15. századtól kezdődően, »csángóknak« neveztetnek. A »csángódni« vagy »elcsángódni« ige éppen annyit jelent mint »elhagyni valamit vagy valakit, valakitől elidegenedni vagy valamitől megválni, ami egykor a tulajdonod volt.«⁵⁶ Ballagi Aladárnál a kifejezés más jelentéstartalma jelenik meg, ám a fogalom használatának körét (Székelyföld) illetően azonos véleményen van Meteşsel: „Czángóknak hívják magukat, mely név a Gyergyóban járatos csángani igéből jó, s értelme annyi, mint: elkorcsosodott magyar. A Székelyföldön csángónak hívják mindazokat a székelyeket, kik a Székelyföldet s székely szokásokat elhagyták. Így pl. van barczasági csángó, mert a Barczaság már nem Székelyföld; van bukovinai csángó is. De a legtöbb csángó, számításom szerint legalább 40 000, Moldvában lakik. Az eloláhosodott csángót a többiek elparisztozott vagy elkorcsosodottnak hívják, az oláhok »ungurén«-nak, így különböztetve meg maguktól és az »ungur«-oknak nevezett magyarajkú csángóktól.”⁵⁷ Horger Antal

53 Coşa 2002. 90.

54 Horger 1905a. 70. Hozzáteszi: „Azoknak mondják őket még Kriza János és Steuer János is, a székely nyelvjárásoknak mindeddig legérdemesebb kutatói”. Uo. erről l. még Mikecs 1989. 75–76.

55 Ez nem zárható ki, ám nehezen hihető. Zöld a csíksomlyói ferences és a székelyudvarhelyi jezsuita gimnáziumban is hallhatott a csángókról.

56 Meteş 1971. 103. Idézi: Coşa 2002. 90.

57 Ballagi 1888. 15.

szerint az előbb említett erdélyi csángó telepek „nemegebek, mint a háromszéki székelyek egyik csoportjának elszakadt részei”.⁵⁸ Mikecs László nem fogadja el azt a nézetet, hogy ti. a csángó kifejezés eredetileg a székely tömbből kivált csoportok gúnyneve lett volna, „mert ebben az esetben, mindazon szigetek magyarságának, mely az egykori fehérmegyei magyarságból szászok és oláhok közt meg maradt, ma csángónak kéne lennie. Az a valószínű, hogy a csángó eredetileg a furcsa, kevert beszédű, nyelvjárásút jelentette s ilyen csángó beszédű falvak ott keletkeztek, ahol az ősi fehér-megyei magyarság újabb székelyekkel keveredett. Ezek szerint az erdélyi csángók első csoportja: fehérmegyei magyar-székely keveréke s ilyen Hétfalun kívül Bodola, Nyén, Hídvég, Árapatak, Erősd s talán Zsombor és Halmágy lakossága.”⁵⁹ Mikecs úgy véli – és véleménye tk. megegyezik Szarvas Gábor, Horger Antal stb. álláspontjával – hogy: „a moldvai magyarok, a »csángók« eredete is, a magyar nép Kárpátok gerincén túli kiterjedésével és az egykori magyar birodalmi határrendszerrel van összefüggésben”.⁶⁰ Horger pedig a következőkben összegzi álláspontját: „Eredetileg a moldvai csángók se voltak egyebek, mint a hétfalusi, halmágyi és zsombori csángók és ama bizonyos 13 csíki község lakói, azaz a Kézdivásárhelytől délre letelepedett székely csoportnak egy olyan része, mely a helyszűke miatt az ojtózi szoroson át Moldvába vándorolt”.⁶¹ Munkácsihoz hasonlóan,⁶² Horger is úgy vélekedik, hogy a csángó szóban nem speciális népvnevét kell látnunk, hanem köznevet.⁶³

A fentiekkel arra próbáltam utalni, hogy az a tény, hogy Erdély és a Székelyföld peremvidékein ismert és használt volt a csángó kifejezés, arra utal(hat), hogy Zöld Péter Moldvába utazását megelőzően ismer-

58 Horger 1905b. 125. A moldvai sajtós viszonyok értelmezése szempontjából is igen tanulságosak voltak Bakó Boglárka a barcasági közösségekben végzett kutatásai (Bakó 2001., 2002. [kiemelten: 465–468. old.]), de nem tartottam szerencsésnek párhuzamot vonni a sok tekintetben hasonló jelenségek között. A kérdést egy önálló, összehasonlító vizsgálatra fókuszáló tanulmány keretei között érdemes megvizsgálni. Ugyanezen okokból kifolyólag nem részletezem Anton Coșa elméletét a csángó kifejezés eredetével kapcsolatosan, miszerint az a Székelyföldön keletkezett, a jelzővel pedig az elszékelyesedett erdélyi románokat illették. Coșa 2002. 89.

59 Mikecs 1989. 76.

60 Mikecs 1989. 77. Tudjuk, hogy a Mikecs László fő műve, a kiadó kérésére, üzleti szempontból lett: Csángók. Kósa 1989. XI. Horger 1905b. 127.

61 Horger 1905b. 128.

62 Munkácsi 1881–82. 445.

63 Horger 1905b. 131.

hette a kifejezést, sőt: akár a csángóságot is, mint a székelységből kivált székelyek elnevezését.

Zöld Péter nem számolt a 21. századi ember kíváncsiságával, nem részletezte, hogy pontosan kik, Moldva mely részén élő magyarok azok, akik „magukot csángómagyaroknak nevezték”? Arról sem kapunk eligazítást, hogy a „magyarok maradványai”, akik között, mint írja, elmagyarosodott szászok is vannak,⁶⁴ milyen okból kifolyólag nevezték magukat csángómagyaroknak? A történészek és a nyelvészek megállapításaira hagyatkozva úgy tűnik, a „magyarok maradványai” a Moldvában élő székelyek, hiszen ők azok, akik elhagyták a Székelyföldet. Ha – feltételesen – elfogadjuk, hogy a csángó a székelységből kivált székelyek elnevezése, hogyan értelmezzük a későbbi kutatási eredményeket, miszerint Moldvában az ún. északi csoport az ősbibb mag, ők volnának a csángók,⁶⁵ és néprajzi szempontból (nem a székelyekkel, hanem) a Szamos völgyi magyarokkal mutatnak rokonságot.⁶⁶ Lehetőséges, hogy a népesség Mezőség térségéből származik, a név pedig a Székelyföldről? Petrás Incze János Döbrentei Gábornak adott válaszában szintén azt olvassuk, hogy: „Kétfélék a’ Moldvában teleplő Magyarok, Csángók t. i. és a’ szomszéd Erdélyből be vándoroltak”;⁶⁷ Petrásnál tehát a csángók nem székelyek. Végül: ha a csángók („magyarok maradványai”) az északi csángók volnának, a gyimesi csángók pedig Moldvából kiszivárgott csángók, mi a magyarázat a két csoport (északi csángók és gyimesi csángó⁶⁸) nyelvjárásában fennálló eltérésekre?⁶⁹

64 Akik a „moldvai” és a „magyar” nyelvet egyaránt ismerik és beszélik. *Pater Zöld* 2002. 52.

65 Lükő 1936. 26. L. még Kovács 2004. 32.; Péntek 2014. 409.

66 A gondolat már Munkácsi Bernátnál megjelent. „A csángók nyelvében is meglevő szláv kölcsönszavakból, de a hiányzó német jövevényszavakból azt a következtetést vontam le, hogy a »csángók magyar földről kerültek ki mai hazájukba« s ez »határozottan a szláv hatás után s a német hatás előtt« történhetett”. Idézi: Mikecs 1989. 46.

67 Petrás 2004. 42.

68 Horger szerint a gyimesi csángók a felcsíki nyelvjárást beszélik. Horger 1905b. 132–133.

69 Elképzelhető, hogy nem az északi, hanem a déli, középkori, korá újkori közösségek kirajzása a gyimesi magyarság. Veszely–Imets–Kovácsnál azt olvassuk, hogy a gyimesi csángók „nyelvök pedig, hitök, viseletök és szokásaik a moldvaiakéval annyira azonosok, hogy Petrás erdélyi tanuló korában a somlyói pünkösdi országos búcsura megjelent gyimesi csángókban, forrófalvi édes szülőit vélte ölelhetni” (2004. 62.). Tanulságos volna nyelvészeti és névtani (összehasonlító) vizsgálatokat végezni e területen is.

HAZAI CSÁNGÓK – KÜLFÖLDI CSÁNGÓK

Utolsó problémaként egy újabb jelenségről, distinkcióról essék néhány szó, éspedig a „hazai” és a „külföldi” csángók kérdéséről. Hogy pontosan kikre vonatkozik az alábbi, a Nemere 1879-ben közölt cikkében megemlített „külföldi csángók”, egyfelől egyszerű, másfelől nehéz eldönteni. Ebben az időszakban ugyan Bukovina osztrák koronatartomány volt (1918-ig), a hazatelepítési folyamatok ismeretében bizonyos, hogy mégis róluk lehet szó.⁷⁰ A cikk megjelenésének időszakában, külföldön, nem csak Bukovinában, Moldvában és a Gyimesekben éltek „csángók”, a regáti magyarság számaránya is igen jelentős volt – igaz, utóbbiak kapcsán elvétve jelenik meg kifejezés. A mi szempontunkból itt sokkal érdekesebb a „hazai csángók” megfogalmazás, ami a csángó fogalom korabeli jelentéstartalmát és használatának, funkciójának a kérdéseit tovább bonyolítja. Úgy tűnik, a „hazai csángók”, bár a székelységet illető privilégiumokat elveszítették (ezért lettek csángók), hazaiak lévén, ha egyébben nem is, ebben egyek a székelyekkel, egyazon ország polgárai. Nem úgy a „külföldi csángók”, akik a területen kívül élnek és jogfosztottak.

„Nemzetiségi érdekekből óhajtható, hogy a *hazai csángók* anyagi és szellemi érdekei erélyesen megóvassanak. A *külföldi csángók* nemzetiiségét, művelődési érdekeit, vagy diplomatai utón kell megvédeni és fenntartani, vagy ha erre kilátás nincs, őket hazatelepítés által nemzetünk erősödésére felhasználni. Ez magyar nemzeti kérdés, államkormányunknak tehát méltán képezhetné gondoskodási tárgyát.”⁷¹

A SZÓ EREJE ÉS ÁRNYÉKA

A Székelyföld territóriumát elhagyó, kiváltságaiktól megváló székely csoportokat a (magyar) források csángóknak nevezik.⁷² „Kezdetben”

70 Tudjuk, hogy a Bukovina területén megtelepedett székelyeket a magyar közvélemény szintén csángóknak nevezte, amit a bukovinai székelyek a kezdetektől fogva nem fogadnak el. Ennek ellenére, a 19. század második felében, a közösség (egy részének az) áttelepedési folyamatát szemmel tartó sajtótudósításokban, a politikai diskurzusokban és a különféle bizottságokban, a szépirodalmi írásokban ezzel a kifejezéssel illették.

71 N. N. 1879. 214.

72 Ennek valószínűségét Orbán Balázs álláspontra is megerősíti: „A székelyek az ősz hazából kiszálló, az ősz lakhelyről távozóakra alkalmazzák s az gyarmatait a székelyeknek, melyek a székely területtől akár a vármegyékre, akár a szomszéd országokba áttelepültek, csángóknak nevezi a székely”. Orbán 1869. 24. Orbán nézetét Veress Endre nem fogadja el, véleménye szerint „a csángó név a moldvai magyaroknak az őshazából magukkal hozott természetes neve”. Veress 1934. 33.

a peremterületekre és/de még „magyar földre” elszármazott telepésekre vonatkozóan használták, majd az elvándorlási hullám térbeli kiterjedésével párhuzamosan egyre szélesebb körben. Végül „egyre inkább kiterjesztett jelentésben a tudományos, szaknyelvi használatban főnévként, népnévként terjedt el. A kérdés azonban az, szükség van-e egyáltalán a szakmai, tudományos használatban a csángó névre?”⁷³

Szándékom ellenére a fenti kérdések tárgyalása közepette már nem maradt keret annak a folyamatnak a bemutatására, amely a dolgozat megírására serkentett, hogy ti. hová vezetett a csángó kifejezés általános használata. A jelenség napjaink viszonyait is érinti, sőt: meghatározza, ezért bizonyos szempontból már egy másik kérdéskör,⁷⁴ s mint ilyen, egy következő dolgozat témája. A folyamat hiteles bemutatásához ellenben szükség volt a fentiekkel rávilágítani arra, hogy voltaképpen semmi nem indokolta azt, hogy a magyar tudományos és politikai diskurzusban, a Moldvában élő magyar és székely népcsoport *csángóknak* neveztessék. A felsorakoztatott adatok tükrében Péntek János messzemenően helyesen, még világosabban fogalmazva: a tudományosan elfogadható módon jár el, amikor úgy fogalmaz: „a jelenlegi szakmai közvélekedéstől eltérően a moldvai magyart én nem nyelvjárási régióknak tekintem, hanem nyelv(járás)szigetnek, és – máshol kifejtett okokból – kerülöm a csángó megnevezést”.⁷⁵ A 20. században napvilágot látott sajtócikkek és különféle műfajokban megjelent publikációk ismeretében aligha érdemes elvitatni azt, hogy a csángó név és az asszimiláció között jelentős összefüggés van. Péntek János tényt fogalmaz meg akkor, amikor megállapítja: „A csángó név is a nyelvüket gúnyolta. Sikerült is őket elbátortalanítani, és ezzel hozzájárulni ahhoz, hogy lemondjanak anyanyelvükről.”

73 Péntek 2014. 409.

74 Ez az oka annak, hogy a dolgozatban idézett példákat – egy kivétellel – nem a legújabb publikációkból vettem.

75 Péntek 2019. 68.; 77.

IRODALOM

- Antinescu, Zacharia
1876 *Geografia României și a teritoriilor învecinate*. Pentru usul claselor primare urbane și rurale de ambe sexe. Ploesci
- Bakó Boglárka
2001 „Nem is tudnám elképzelni, hogy apácai ne legyenek...”: egy barcasági magyar közösség lokális identitásának jellemzői. In *Nemzetiségi kultúrák az ezredfordulón: esélyek, lehetőségek, kihívások*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 371–382.
2002 „Itthon vagyunk megszokva” (Egy barcasági magyar közösség együttélési viszonyainak elemzése). *Kisebbségkutatás*, 11. 2. 459–479.
- Ballagi Aladár
1888 A magyarság Moldvában. *Földrajzi Közlemények*, XVI. 1–27.
- Bárth János
2006 A csíkszentmiklósi havashasználat és a Tatros-völgy korai népeisége. *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve 2005*. I. 17–36.
- Benda Kálmán
2003 *Moldvai csángó-magyar okmánytár 1467–1706*. Teleki László Alapítvány, Budapest
- Bitay Árpád
1927 Zöld Péter egyénisége. *Erdélyi Irodalmi Szemle*, IV. 165–172.
- Boros Fortunát
1927 Berkus János moldvai följegyzései a XVII. század végén. *Erdélyi Irodalmi Szemle*, IV. 62–69.
- Butnaru, Daniela
2009 Toponimia. In Ilies, Antonel-Aurel – Butnaru, Daniela et. alii.: *Monografia comunei Luizi-Călugăra*. Editura Serafica, Roman, 29–44.
- Cantemir, Dimitrie
1973 *Moldva leírása*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest
- Condrea, Petru
1891 Dicționarul geografic al județului Roman (*Román megye földrajzi szótára*). Societatea Geografică Română, București
- Coșa, Anton
2002 Problema originii catolicilor din Moldova. *Carpatica*, XXXI. 79–106.
2005 Ziarul Parohiei Fărăoani. In uő: *Catolicii din Fărăoani*. Editura Magic Print, Onești, 101–137.
2006 A moldvai csángók Isten szeretettermében. In Diószegi László (szerk.): *A moldvai csángók*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 115–118.
- Domokos Mária
1998 Zöld Péter moldvai jelentései. *Ethnographia*, 109. 1. 267–284.
- Domokos Pál Péter
1979 „...édes Hazámnak akartam szolgálni...”. Szent István Társulat, Budapest

- 2001 *A moldvai magyarság*. Hatodik kiadás. Fekete Sas Kiadó, Budapest
- Faragó József – Jagamas János
1954 *Moldvai csángó népdalok és népballadák*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest
- Ferro, Teresa
2006 *Misionarii catolici în Moldova*. IDC Press, Cluj Napoca
- Gazda István
1992 Szászok múltja és jelen. *Felebarát*, III. 1–2. 19–21.
- Horger Antal
1905a A csángó nép és csángó név eredete (Első közlemény). *Erdélyi Múzeum*, XXII. 2. 67–80.
1905b A csángó nép és csángó név eredete (Második és befejező közlemény). *Erdélyi Múzeum*, XXII. 3. 125–137.
- Iancu Laura
2015 Ki lehet a Religio és Nevelés-ben megjelent (1844–45) moldvai vonatkozású cikkek szerzője? *Moldvai Magyarság*, XXV. 1. 8–9.
2018 Arany János „csángója” nyomában. *Ethno-lore*, XXXV. 251–271.
- Koós Ferenc
1890 *Életem és emlékeim 1828–1890*. I–II. K. n. Brassó
1889 A moldva-klézsei csángó-magyar asszony mint életmentő 1858. augusztus 19. *Brassó*, 6. 21.
- Kósa László
1989 Mikecs László élete és munkássága. In Mikecs László: *Csángók*. Bolyai Akadémia, Budapest, I–XVIII.
- Kovács Ferencz
[1870] 2004 Úti-naplója. In Veszely–Imets–Kovács *Utazása Moldva-Oláhhonban 1868*. Státus Kiadó, Csíkszereda, 1–119.
- Lahovari, Ioan George – Brătianu, Gh. I. –Tocilescu, Gr. G.
1898 *Marele Dicționar geografic al României*. Societatea Geografică Română, București
- László Mihály
1877 A bukovinai és moldvai csángók. *Földrajzi Közlemények*, V. 153–168. 193–199.
- Lükő Gábor
1936 *A moldvai csángók. I. A csángók kapcsolatai az erdélyi magyarsággal*. Budapest
- Metes, Stefan
1971 *Emigrări românești din Transilvania în sec. XIII–XX*. Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Mikecs László
1989 [1941] *Csángók*. Bolyai Akadémia, Budapest. Elérhető: http://mtda.hu/books/mikecs_laszlo_csangok.pdf
- Munkácsi Bernát
1881–82 A moldvai csángók nyelvjárása. *Magyar Nyelvőr*, IX. 445.
- N. N.
1844 Moldva. *Religio és Nevelés* II. 30. 239–240.

- N. N.
1844 Moldva. *Religio és Nevelés* II. 39. 312.
- N. N.
1845 Moldva. *Religio és Nevelés* III. 18. 144.
- N. N.
1879 Teendők a Székelyföldön. Mutatvány Kozma Ferenc „A székelyföld közgazdasági és közművelődési állapota” című, ezer forint pályadíjjal jutalmazott munkájából. *Nemere* 9. 54. 214.
- Orbán Balázs
1869 *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból III.*, Pest
- Pal, [M.] Iosif Petru
1942 *Originea catolicilor din Moldova și franciscanii păstorii lor de veacuri*. Editura Serafica, Săbăoani–Roman
- Pater Zöld
2002 *Pater Zöld*. Bibliotheca Moldaviensis. Hargita Kiadóhivatal, Csíkszereda
- Péntek János
2014 A moldvai magyarokról és a csángó elnevezésről. *Magyar Nyelv*, 110. 406–416.
2019 A nyelvjárások többletértéke a külső régiók kettősnyelvűségében és kétnyelvűségében. In Bódi Zoltán – Ferenczi Gábor – Pál Helén (szerk.): *A magyar nyelvjárások a XXI. században – nyelvstratégiai megközelítésben*. Magyarságkutató Intézet, Budapest, 51–86.
- Perka Mihály
2020 *Gyökerek. A moldvai magyarokról. A csángók*. Kairosz Kiadó, Budapest
- Petheő Dénes
1864 Moldvai vándorlásaim. *Vasárnapi Újság*, XI. 1. 15–16. 39–40.
- Petrás [Incze János]
2004 *Petrás Incze János*. Bibliotheca Moldaviensis. Hargita Kiadóhivatal, Csíkszereda
- Rubinyi Mózes
1906 *Tanulmányok a romániai csángókról*. K. n. Budapest
- Szőcs János
2002 Zöld Péter élete és munkássága. In uő. (szerk.): *Pater Zöld*. Bibliotheca Moldaviensis. Hargita Kiadóhivatal, Csíkszereda
- Tánczos Vilmos
1997 Hányan vannak a moldvai csángók? *Magyar Kisebbség*, III. 1–2. sz. 370–390.
- Teleki Domokos
1796 *Egy néhány hazai utazások leírása*. Bécs. Elérhető: <http://www.balassikiado.hu/BB/netre/html/teleki/teleki.html>
- Veress Endre
1934 A moldvai csángók származása és neve. *Erdélyi Múzeum*, XXXIX. 1. 29–64.

Veszely-Imets-Kovács

[1870] 2004 *Utazása Moldva-Oláhhonban 1868*. Státus Kiadó, Csíkszereda

Vincze Gábor

2004 „Csángómentés” az 1860–80-as években. A Szent László Társulat és a moldvai csángó-magyarok támogatásának kérdése. In Veszely-Imets-Kovács: *Utazása Moldva-Oláhhonban 1868*. Státus Kiadó, Csíkszereda, V–XVII.

Csendélet szőlővel és nyakláncsal
(74,5 x 70,5 cm, olaj, vászon)